

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Навчально-науковий інститут управління, психології та безпеки
Кафедра загальної та соціальної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДЕФОРМАЦІЇ У ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ**

кваліфікаційна робота

здобувачки вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти,
денної форми здобуття освіти,
спеціальності 053 Психологія
Ілони ШАЛАЙ

Науковий керівник

кандидат психологічних наук, професор
кафедри загальної та соціальної
психології
Олена ВАВРИНІВ

Рецензент

кандидат психологічних наук, доцент
Роман ЯРЕМКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« » _____ 2025 р., протокол №
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2025

АНОТАЦІЯ

Шалай І. Психологічні особливості розвитку професійної деформації у практичних психологів

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретико-емпіричне дослідження феномену професійних деформацій практичних психологів. У першому розділі проаналізовано наукові підходи до вивчення професійних деформацій у вітчизняній та зарубіжній психології, уточнено їх зміст, структуру, класифікації, механізми виникнення (зокрема, установка як психологічний механізм) і чинники, що зумовлюють їхній розвиток (особистісні, організаційні, статусно-рольові). У другому розділі представлено результати емпіричного дослідження професійних деформацій у практичних психологів, проведено факторний аналіз їхніх структурних проявів, виявлено п'ять ключових факторів: особистісні якості, неконтрольованість емоцій, неадекватна самооцінка, байдужість до оточення та відсутність самосвідомості. Зроблено висновок про необхідність психопрофілактики професійних деформацій через розвиток рефлексивності, емоційного самоконтролю, мотивації до особистісного та професійного зростання.

Ключові слова: професійні деформації, практичний психолог, емоційне вигорання, рефлексивність, психологічна установка, чинники деформацій, мотивація професійної діяльності

ABSTRACT

Shalai I. Psychological features of the development of professional deformation in practical psychologists

This qualification thesis presents a theoretical and empirical study of the phenomenon of professional deformation in practicing psychologists. The first chapter analyzes modern scientific approaches to understanding professional deformations in Ukrainian and foreign psychology, clarifies their content, structure, classifications, underlying mechanisms (including mental set as a psychological mechanism), and key development factors (personal, organizational, and role-related). The second chapter presents the results of an empirical study of professional deformations among psychologists, with a factor analysis revealing five key structural factors: personality traits, emotional dysregulation, inadequate self-esteem, social disengagement, and lack of self-awareness. The research emphasizes the importance of preventive measures aimed at enhancing self-reflection, emotional regulation, and motivation for personal and professional development.

Keywords: professional deformations, practicing psychologist, emotional burnout, reflectiveness, mental set, deformation factors, motivation for professional activity

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ	6
1.1. Сучасні дослідження проблеми професійних деформацій у психологічній науці.	6
1.2. Професійні деформації практичних психологів: механізми та чинники розвитку	20
Висновки до першого розділу	32
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ	34
2.1. Характеристика вибірки та опис методів дослідження професійних деформацій практичних психологів	34
2.2. Аналіз результатів дослідження професійних деформацій практичних психологів	36
Висновки до другого розділу	43
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Динамічний розвиток українського суспільства, зокрема його соціальні, економічні, політичні та культурні трансформації, формує нові запити до професіоналів, які повинні ефективно діяти в умовах складної професійної реальності. Від фахівців вимагається наявність стійкої системи цінностей, високого рівня рефлексивності, здатності до самопізнання, саморозвитку й самоорганізації. У зв'язку з цим особливого значення набуває післядипломна освіта, зокрема підвищення кваліфікації практичних психологів, основною метою якої є забезпечення умов для їх гармонійного професійного та особистісного становлення. Ці орієнтири зафіксовані у ключових державних нормативно-правових актах, зокрема в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір, а також у Положенні про психологічну службу системи освіти України.

У контексті сучасної психологічної науки дедалі більшої актуальності набуває проблема негативного, деформуючого впливу професійної діяльності на особистісний розвиток фахівця. Багато науковців (А. Деркач, Є. Єрмолаєва, А. Карпов, Є. Клімов, С. Максименко, В. Семиченко, Г. Яворська та інші) акцентують увагу на складності, тривалості та суперечливості процесу професійного становлення, що нерідко супроводжується особистісними деформаціями, зниженням ефективності діяльності та ускладненням міжособистісної взаємодії.

Різні аспекти цієї проблематики висвітлені в дослідженнях, присвячених вивченню процесу професіогенезу особистості (Т. Парсонс, Д. Сьюпер, К. Ховланд, Н. Чепелєва, Т. Яценко та ін.), професійному розвитку психолога (Н. Локалова, Н. Шевченко та ін.), а також в роботах, де визначаються професійно значущі якості практичного психолога (І. Гриншпун, Т. Гура, О. Лідерс та ін.). Окрему увагу приділено дослідженню причин, механізмів і форм прояву професійних деформацій та деструкцій у діяльності фахівців (М. Великодна, Ж.

Вірна, Е. Зеєр, В. Орел та ін.). Певні аспекти вказаної проблематики розглядаються й у вітчизняних наукових працях, які зосереджуються на вдосконаленні професійної підготовки практичних психологів (І. Бондаренко, О. Бондаренко, О. Кокун, М. Міщенко та ін.).

Об'єкт – особливості розвитку професійних деформацій практичних психологів.

Предмет – професійні деформації практичних психологів.

Мета – теоретико-емпіричний аналіз розвитку професійних деформацій практичних психологів

Завдання:

1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку професійних деформацій практичних психологів.

2. Емпіричне дослідження особливостей розвитку професійних деформацій практичних психологів.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження:

– теоретичні: аналіз, синтез, порівняння сучасних наукових та емпіричних досліджень з проблеми

– емпіричні: спостереження, бесіда, психологічне тестування з використанням стандартизованих методик психодіагностики: «Опитувальник особистісної орієнтації» (авт. Е. Шостром, адаптація Ю. Альошиної та ін.), «Опитувальник на вигорання» (Maslach burnout inventory, MBI, адаптація Н.Водоп'янової) та «Стратегії долаття стресових ситуацій» (SACS, авт. С.Хобфолл, О. Старченкової); «Методика визначення рівня рефлексивності» (авт. А. Карпов, В. Пономарьов), Методика дослідження емпатії В.Бойко.

– методи математичної обробки даних з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 20.0.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленому аналізі та науковому обґрунтуванні специфіки розвитку професійних деформацій у

діяльності практичних психологів; у виокремленні та характеристиці їх структурних компонентів; а також у визначенні ключових чинників, що зумовлюють формування та динаміку професійних деформацій.

Практичне значення дослідження полягає в упорядкуванні, адаптації та апробації психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення проявів професійних деформацій, а також у розробці комплексної програми їх подолання, яка може бути використана у практичній діяльності для профілактики та корекції деструктивних тенденцій у професійному розвитку практичних психологів.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Робота містить 2 таблиці та 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ

1.1. Сучасні дослідження проблеми професійних деформацій у психологічній науці

Інтенсивне зростання загальнонаукових знань про навколишній світ і саму людину, а також високий темп змін у сучасному суспільстві, зумовлений соціальними трансформаціями та науково-технічним прогресом, визначають підвищені вимоги до рівня підготовки й перепідготовки спеціалістів у різних сферах соціальної практики. У цьому контексті провідною темою післядипломної освіти в Україні постає забезпечення цілісного особистісного та професійного розвитку фахівця, а також запобігання й подолання можливих негативних наслідків його професіоналізації, зокрема проявів професійних деформацій.

На сьогодні поняття «професійні деформації» посідає важливе місце в психологічній науці як одне з найбільш уживаних спеціальних термінів, що широко застосовується в контексті психології праці, вікової, педагогічної, соціальної, медичної психології та психології управління. Популярність цього поняття зумовлена загальнонауковим підходом до професійного розвитку як процесу, що нерідко призводить до виникнення в суб'єкта діяльності станів професійного виснаження, втрати навичок, зниження ефективності, формування небажаних рис, дезадаптаційних реакцій, що зрештою негативно впливає як на продуктивність, так і на професійну взаємодію.

На нашу думку, глибоке осмислення феномену професійних деформацій неможливе без аналізу особливостей особистісного розвитку в умовах професійної діяльності, тобто без урахування специфіки професіогенезу. Оволодіння професією є водночас індивідуально унікальним шляхом і процесом, що підпорядковується певним закономірностям. Саме тому для наукового обґрунтування психологічних умов подолання професійних деформацій у

діяльності практичних психологів у системі післядипломної освіти доцільно звернутися до аналізу сутності та закономірностей професійного становлення спеціаліста загалом, а також вивчити специфіку професіогенезу практичного психолога зокрема.

Змістовні характеристики професійної діяльності репрезентовані в понятті «професійна діяльність», яке інтегрує її соціально-економічні, медико-біологічні, психолого-педагогічні та санітарно-гігієнічні аспекти. У більш широкому сенсі професійну діяльність розглядають як «виробництво соціально-цінних реальностей» у внутрішньому світі інших людей або у власному — наприклад, у формі інформації, структурованості, чи новоутворень у психіці [2].

На важливості системного аналізу професійної діяльності наголошує і О.С. Анісімов — засновник теорії нормативного опису діяльності, який підкреслює, що структура будь-якої діяльності є поліактовою, а кожен діяльнісний акт має усталену структурну організацію, змістові компоненти якої варіюються залежно від специфіки певної професійної спеціалізації [3].

У цьому контексті особливої значущості набуває проблема суб'єкта професійної діяльності — особи, яка безпосередньо здійснює цю діяльність. Категорія «суб'єкт», її феноменологічна природа, дефініція та практичне застосування широко представлені у працях психологів, що сформували суб'єктно-діяльнісний підхід у психологічній науці [14].

У межах цього підходу поняття «суб'єкт» виступає узагальненим і найбільш містким означенням людини, що вбирає в себе цілісну єдність її природних, соціальних, громадянських і особистісних якостей [16]. Суб'єкт постає як активний учасник діяльності, який завжди включений у процес динамічного розгортання суперечностей — незалежно від того, відбувається це свідомо чи неусвідомлено; водночас, характер і глибина цих суперечностей значною мірою визначаються способами включення суб'єкта у власну життєдіяльність [2]. Відповідно, людина виступає насамперед як суб'єкт базових соціальних форм діяльності — праці, спілкування й пізнання [3].

Отже, спираючись на основоположні ідеї суб'єктно-діяльнісного підходу, можна визначити фахівця-професіонала як активного суб'єкта, який реалізує свій спосіб життєдіяльності через професійну діяльність і є носієм професійної свідомості. Такий суб'єкт здатен усвідомлено регулювати ступінь власної залученості у професійну сферу, рефлексивно оцінювати динаміку власних досягнень, демонструвати професійну зрілість, мати сформовану структуру професійної самосвідомості, а також підтримувати здатність до самовдосконалення й збереження ідентичності у часовій перспективі.

Аналіз наукових підходів до професіогенезу, що склалися у вітчизняній психології, засвідчує методологічну узгодженість у поглядах на професійний розвиток особистості. Основні розбіжності між дослідниками полягають у фокусі уваги: одні орієнтуються переважно на процес професіоналізації, інші — на особистісно-професійний розвиток, а ще інші — на етапи становлення професійної ідентичності спеціаліста [17].

На сучасному етапі розвитку суб'єктно-діяльнісного підходу професіогенез трактується як процес формування професійної компетентності, що включає оволодіння засобами і моделями вирішення професійних завдань [11]. При цьому наголошується, що будь-яка професійна діяльність передбачає наявність специфічного набору рис особистості, які вважаються «професійно важливими» для певної галузі. Водночас, бракує чіткого визначення провідних рис, які мають бути домінантними в тій чи іншій професії, а сама особистість розглядається фрагментарно, без урахування цілісності її психічної організації.

Професійна діяльність психолога належить до соціономічного типу професій, які характеризуються високим рівнем стресогенного впливу на особистість. Це, на нашу думку, зумовлює нелінійний характер професіогенезу фахівців-психологів та наявність у них професійних криз. У процесі проходження таких криз можливі два альтернативні сценарії: перший — це прогресивний розвиток, що передбачає перехід на вищий рівень професійної компетентності [17]; другий — розвиток особистісної та професійної дезадаптації, обумовленої неможливістю конструктивного подолання внутрішніх

суперечностей. У випадку непродуктивного виходу з кризових ситуацій спостерігається спотворення професійної спрямованості, формування негативної професійної позиції, зниження рівня професійної активності, що в кінцевому результаті спричиняє активацію деструктивних процесів у професіогенезі та сприяє розвитку професійних деформацій [30].

На етапі адаптації деструктивні зміни здебільшого торкаються мотиваційної сфери суб'єкта діяльності, виявляючись у феноменах «професійного й емоційного відчуження» [42, с. 141]. У фазі первинної професіоналізації, коли особа все глибше інтегрується в професійне середовище та розвиває відповідні навички, змінюється і характер професійних деформацій. У подальшому, за умов посилення професійної позиції та зростання активності фахівця, деструктивні трансформації охоплюють уже всі структурні рівні особистості [42].

У межах вивчення феномену професійних деформацій особливу увагу, на нашу думку, слід зосередити на етапі професійної зрілості, адже саме на цьому етапі завершується формування провідного типу професійної діяльності практичного психолога [5].

Третій тип перебігу професіогенезу характеризується домінуванням професійної компоненти в структурі Я-образу психолога, що, у свою чергу, може зумовлювати розвиток професійних деформацій, деструктивних проявів і навіть стагнації професійного розвитку. Таким чином, на стадії професійної зрілості стає очевидним, за якою траєкторією відбувається подальший розвиток фахівця: чи досягає він справжньої професійної зрілості, чи схиляється до професійного маргіналізму або демонструє ознаки деформаційного шляху.

Т. Афанасьєва вважає, що професіогенез включає в себе не лише набуття нових якостей і професійне зростання, але й потенційні втрати, зокрема руйнування особистісного ресурсу. У результаті професійного становлення психолога формується цілісна система професійних і особистісних характеристик, а також індивідуальні стилі та стратегії професійної поведінки, які забезпечують виконання актуальних соціально-професійних завдань [1].

Аналіз негативних аспектів психічного досвіду є ключовою передумовою для цілісного осмислення особистості в контексті її професійного розвитку. У сучасних психологічних дослідженнях, що присвячені деструктивному впливу професійної діяльності на особистість (С. Безносів [9], Р. Грановська [28], Е. Зеєр [41], О. Іванова [3], Н.В. Майсак [31], С. Пронін [38] та ін.), акцент робиться на таких травматичних чинниках, як монотонність трудової діяльності, хронічно високий рівень відповідальності, робота в екстремальних умовах та тривале психоемоційне напруження. Вказані фактори провокують розвиток професійної втоми, зниження працездатності, формування психологічних бар'єрів, звуження арсеналу професійних прийомів і навіть втрату професійних умінь і навичок.

Дослідники також відзначають, що в процесі реалізації професійної діяльності багато особистісних характеристик залишаються невикористаними, тоді як інші, найбільш релевантні до вимог професії, експлуатуються надмірно. Згодом це може призводити до трансформації окремих якостей у професійно небажані, що негативно впливає як на ефективність діяльності, так і на поведінку спеціаліста. Такі зміни в особистісній структурі зазвичай інтерпретуються як професійна деформація.

Етимологічно термін «деформація» походить від латинського *deformare*, що поєднує значення «викривляти, спотворювати» (префікс *de-*) та «формувати, надавати форму» (*formare*). У буквальному значенні поняття широко використовується в природничих науках. Так, у фізиці деформацією називають зміну взаємного розташування точок у твердому тілі під впливом зовнішніх сил, що проявляється у вигляді розтягування, стискання чи кручення [3]; у біології під деформацією розуміється, насамперед, патологія розвитку — порушення форми або структури органу (чи тіла) під впливом зовнішніх факторів, за умови нормального процесу тканинної диференціації [7]. У гуманітарних науках термін набуває метафоричного значення — як зміна розмірів або форми під впливом зовнішніх впливів, зокрема стосовно регресивних змін у соціумі [14].

Таким чином, у загальнонауковому сенсі деформація означає зміну форми або спотворення сутності певного явища чи об'єкта. Водночас, у спеціальній

психологічній літературі досі відсутнє єдине, усталене визначення поняття «професійна деформація». Складність у його концептуалізації пов'язана з багатовимірною природою самого феномену, а також із різноманітним взаємозв'язком між його зовнішніми проявами та внутрішніми особистісними механізмами.

Вперше термін «професійна деформація» був введений П. Сорокіним для позначення особливого соціально-психологічного феномена, що виникає в процесі виконання професійної діяльності. Учений указував на те, що «професійні акти», які постійно виконуються працівником, трансформують людину, деформують її всебічно, знижують адаптивність, стійкість особистості, негативно позначаються на продуктивності її діяльності [4].

Подальше поширення поняття «деформація» в межах різних напрямів психологічної науки спричинило його застосування до широкого спектра різноманітних явищ. У сучасному науковому дискурсі існує значна кількість варіативних тлумачень цього терміну, а також ціла низка синонімічних понять, які певною мірою відображають феномен професійних деформацій. У психологічному контексті як відповідники поняття «деформація» часто вживаються такі терміни, як: аберація, аномалія, вигоряння, девіація, дефект, порушення, трансформація, деградація, відсталість, догматизм, стагнація, маргіналізація тощо. Водночас, незважаючи на певну близькість, кожен із наведених термінів має самостійне значення й лише опосередковано дотичний до змісту поняття деформації. Феномен професійної деформації охоплює набагато ширше коло явищ і за своїм обсягом та складністю перевершує кожне з окремо взятих понять [41].

На наш погляд, доцільним є розмежування понять «професійна деформація» і «професійна деструкція» за кількома критеріями. По-перше, це ступінь інтенсивності негативних проявів: професійна деструкція виступає крайньою, завершеною формою розвитку професійної деформації. По-друге, відмінності спостерігаються в динаміці перебігу процесу: якщо у випадку деформації йдеться про спотворення (викривлення) структури професійної

діяльності чи особистісних характеристик, то деструкція передбачає їх руйнування або дезінтеграцію, що відображається у суттєвому зсуві особистісної спрямованості, переконань, установок і цінностей.

Саме тому, на нашу думку, в ситуаціях, де мова йде про редукцію функцій суб'єкта діяльності як «системної різнорівневої організації психіки», про зниження цілісності, адаптивності та продуктивності особистості під впливом професійного середовища (включаючи предмет праці, об'єкт впливу, особливості комунікації тощо), найбільш вдалим і релевантним є вживання саме поняття «професійна деформація».

У межах психологічної науки вже склалися певні традиції інтерпретації сутності цього явища. У науковій літературі професійні деформації здебільшого розглядаються як патологічні або небажані відхилення в процесі професійного розвитку, що виникають під впливом специфіки діяльності, умов праці та індивідуально-психологічних характеристик особистості. Такі деформації змінюють рівень вираженості професійно значущих якостей (Е.Ф. Зеєр, Е.С. Симанюк) [42], порушують конфігурацію особистісного профілю спеціаліста та негативно впливають на його професійну ефективність (Р. Грановська, Л. Корнеєва, А. Маркова, Є. Рогов та ін.).

У психологічній науці традиційно проблема професійних деформацій розглядається з двох основних перспектив: діяльнісної та особистісної. Відповідно, одні дослідники акцентують увагу на змінах у структурі особистості (С. Безносів [9]), тоді як інші – на деформаціях професійної діяльності або трудової поведінки (С.І. Шаталова [16]). При цьому деформації діяльності й поведінки розглядаються як зовнішні прояви внутрішніх особистісних змін. Такий підхід дозволяє уникнути фаталізму в оцінці явища, оскільки особистість формується і розвивається в діяльності, а отже, деформації пов'язані передусім із неефективним професійним стилем або хибними рольовими позиціями (установками) особистості [21], що в принципі є піддатливими до корекції.

Сучасні українські науковці, зокрема М.С. Великодна, Ж.П. Вірна, С.Грищенко, С.В. Ковальчишина, О.М. Рева та інші, трактують професійні

деформації як форму ригідної адаптації особистості до вимог професійного середовища, що відбувається шляхом фіксації на одному способі реагування, який із часом починає гальмувати розвиток суб'єкта та його діяльності загалом [2; 9]. Інші дослідники розглядають професійну деформацію як наслідок фрустрації в професії, кризи кар'єрного зростання або втрату соціального визнання [29]. Такі деформації виявляються у надмірній шаблонності професійної поведінки, опорі на інновації, спрощеному баченні професійних завдань, а також у перенесенні професійних звичок на позапрофесійну сферу життя (наприклад, у сімейні чи дружні стосунки) [6].

У зв'язку з поширеною термінологічною плутаниною між поняттями «професійне вигорання» та «професійна деформація», на наш погляд, виникає необхідність у чіткому розмежуванні їх змістів і окресленні специфіки кожного явища.

У вітчизняному психологічному дискурсі термін «професійне вигорання» часто використовується як синонім понять «емоційне вигорання» та «психічне вигорання». Зокрема, у Психологічній енциклопедії «психічне вигорання» визначається як психічний стан, що характеризується переживанням емоційної спустошеності та втоми, які пов'язані з професійною діяльністю; серед характерних проявів також зазначаються деперсоналізація та редукція професійних досягнень [8]. Таким чином, емоційне виснаження розглядається як складова частина ширшого феномена психічного вигорання.

Окрім цього, підкреслюється відносна самотійність феномену вигорання у порівнянні з іншими близькими психофізіологічними станами, такими як стрес, втома чи депресія. Спільним для зазначених понять є акцент на внутрішньо суб'єктивному, емоційно-психологічному вимірі переживань особистості. Саме термін «вигорання» передає суть процесу — поступового згасання позитивного емоційного фону та гармонійного самовідчуття у працівників, які задіяні у сфері міжособистісної взаємодії типу «людина-людина».

Аналіз вітчизняних психолого-педагогічних праць демонструє певну схильність до інтерпретації синдрому вигорання як одного з проявів професійної

деформації. Водночас низка дослідників наполягає на розмежуванні цих понять, аргументуючи, що синдром вигорання є ознакою глибокого регресу професійного розвитку та охоплює всю особистість, чинячи деструктивний вплив як на неї саму, так і на продуктивність професійної діяльності. У цьому контексті вигорання слід розглядати як деструктивний процес, максимально наближений до поняття «професійна деструкція». Водночас професійні деформації, попри їхню прихованість і складність в усвідомленні, мають потенціал для корекції, на відміну від синдрому емоційного вигорання, який науковці вважають незворотним за своєю природою [3].

У сучасних підходах синдром вигорання дедалі частіше трактується як своєрідний психологічний захисний механізм, що активується в умовах надмірної особистісної залученості до професійної діяльності за відсутності достатніх ресурсів для її здійснення [12]. На думку Б.С. Братуся, емоційне вигорання, з одного боку, ускладнює виконання професійних обов'язків, викликає емоційне відчуження та послаблює особистісну залученість, а з іншого — функціонує як механізм психологічного захисту в межах континууму «психологічний захист – невроз» [15]. Дослідник також зазначає, що певною мірою емоційне вигорання виконує адаптивну функцію, оскільки дозволяє людині більш раціонально розподіляти психічні та енергетичні ресурси.

У сучасній вітчизняній психологічній літературі термін «професійне вигорання» часто використовується як синонім до понять «емоційне вигорання» та «психічне вигорання». Зокрема, у Психологічній енциклопедії «психічне вигорання» визначається як стан, що виявляється у відчутті емоційної спустошеності та втоми, спричинених професійною діяльністю; супутніми проявами цього стану є деперсоналізація й зниження оцінки власних професійних досягнень [8]. Таким чином, емоційне виснаження виступає як компонент ширшого феномену психічного вигорання.

При цьому вигорання розглядається як окреме психічне утворення, яке має певну специфіку порівняно з такими станами, як стрес, перевтома чи депресія. Об'єднує ці явища акцент на внутрішньому, суб'єктивному емоційному

переживанні. Термін «вигорання» у цьому контексті позначає поступову втрату позитивного емоційного тла та гармонійного самосприйняття, що характерне для представників соціально-комунікативних професій типу «людина — людина».

Аналіз результатів вітчизняних психолого-педагогічних досліджень засвідчує тенденцію до інтерпретації синдрому вигорання як однієї з форм професійної деформації. Водночас низка науковців наполягає на необхідності чіткого розмежування цих понять. На їхню думку, «вигорання» є глибшим і тотальнішим проявом деструкції, що охоплює всю особистість, порушує її цілісність та істотно знижує ефективність професійної діяльності. Таким чином, синдром професійного вигорання доцільно розглядати як процес, що наближається до феномену професійної деструкції. Натомість професійні деформації, незважаючи на свою прихованість та труднощі в усвідомленні, мають потенціал для корекції, на відміну від синдрому вигорання, який у літературі все частіше позиціонується як незворотний стан [3].

У межах сучасних теоретичних підходів емоційне вигорання дедалі частіше трактується як своєрідний захисний механізм, що активується в умовах високої особистісної залученості до професійної діяльності за недостатності внутрішніх ресурсів для її ефективного здійснення [12]. На думку Б.С. Братуся, емоційне вигорання, з одного боку, негативно впливає на реалізацію професійних функцій, викликаючи відчуження та зниження особистісної включеності, а з іншого — виконує функцію психологічного захисту, розташовану в межах континууму «захист — невроз» [15]. Учений також підкреслює, що емоційне вигорання може мати адаптивний компонент, оскільки сприяє економному використанню психічної енергії та ресурсів особистості.

Більшість науковців, які досліджували деструктивний вплив професійної діяльності на особистість, наголошують на складності та багаторівневості динаміки формування професійних деформацій [7; 28; 34; 41; 55; 56]. Зазвичай цей процес починається зі змін у професійній діяльності фахівця, які викликаються несприятливими умовами праці. Згодом, із повторенням травматичних професійних ситуацій, трансформації зазнає і сама особистість:

перебудовується її психологічна структура, змінюється Я-концепція, що відображається у повсякденній поведінці та взаємодії з оточенням. Формуються нестійкі негативні психічні стани й настанови (А.В. Карпов, В.Є. Орел), які внаслідок своєї повторюваності закріплюються, витісняючи позитивні особистісні якості, частка яких у структурі особистості зменшується. У результаті спостерігається стійке викривлення особистісного профілю фахівця, його професійна Я-концепція зазнає деформації [13].

Значущим чинником у розвитку професійних деформацій є зміст самої професійної діяльності. Дані емпіричних досліджень свідчать про те, що найбільш вразливими до професійних деформацій є представники професій, пов'язаних з інтенсивними соціальними контактами, або так звані професії соціономічного типу (сфера «людина — людина» за класифікацією Є.О. Клімова [28]): лікарі, педагоги, психологи, фахівці сфери обслуговування, представники правоохоронних органів, держслужбовці, управлінці, підприємці тощо. Ці професії мають низку спільних характеристик, серед яких:

постійна зміна змісту професійної діяльності при водночас обмеженій можливості зовнішнього контролю її окремих компонентів;

визначальне значення особистісних якостей виконавця та наявності у нього внутрішньої мотивації до професії;

необхідність безперервного розвитку саморегуляторних механізмів і психофізіологічного ресурсу;

висока ймовірність виникнення стану перевтоми та внутрішнього напруження внаслідок тривалих вольових зусиль, підвищеної когнітивної активності, емоційного навантаження тощо.

Професійна психологічна діяльність поєднує всі зазначені характеристики, що зумовлює її підвищений ризик спричинення професійних деформацій. Проте особливості впливу цієї діяльності на особистість фахівця значною мірою залежать від специфіки реалізації професійних функцій — у науково-дослідній (академічній) чи практичній сфері.

З метою окреслення специфіки професіогенезу практичного психолога доцільно розглянути відмінності у змістовному наповненні діяльності академічного (дослідника) та практичного психолога. Діяльність академічного психолога (психолога-дослідника), який займається фундаментальними науковими пошуками, спрямована на вивчення закономірностей психічного життя, виявлення нових психологічних знань, формування теоретичних моделей, пояснення та прогнозування психічних феноменів. Центральним інструментом цієї діяльності виступає науковий експеримент, результативність якого залежить від здатності поєднувати стандарти дослідницького методу з відкритістю, неупередженістю й творчим підходом до проблеми (А. Анастасі). Такий тип мислення — «експериментальне мислення» — потребує від психолога наявності розвиненої методологічної рефлексії, що включає здатність до самоаналізу наукової діяльності, обґрунтування обраних підходів, критичного осмислення та творчої інтерпретації концепцій і методів пізнання (Т.Є. Гура [31]).

На відміну від психолога-дослідника, чия діяльність передбачає мінімальне втручання в особистісний простір людини, практичний психолог безпосередньо впливає на поведінку клієнта, здійснюючи активну взаємодію з метою вирішення проблем його функціонування. Така специфіка роботи вимагає від практичного психолога високого рівня комунікативної компетентності, здатності підтримувати стійкий емоційний баланс під час спілкування, емпатійності, інтелектуальної гнучкості, чіткого усвідомлення меж професійної компетентності, вираженого індивідуального стилю та опори на власні внутрішні мотиви у прийнятті рішень (В. Панок [6]).

Попри відмінності, зумовлені сферою діяльності, завдання і функції вітчизняних практичних психологів визначені нормативно й регламентуються залежно від контексту реалізації професійних обов'язків [6]. Водночас можна виокремити низку загальних характеристик професійної діяльності практичного психолога, які формують особливі вимоги до його особистісного профілю та впливають на хід професіогенезу:

Специфіка психічного як об'єкта впливу. Діяльність практичного психолога розгортається у просторі складних, надситуативних, багаторівневих психічних явищ, що часто ускладнює отримання чіткої, структурованої інформації та вимагає роботи з поліпроблемними запитами.

Особистість як інструмент. Основним інструментом впливу в діяльності практичного психолога є його власна особистість. Це зумовлює потребу у постійній рефлексії, глибокому самоусвідомленні та вмінні окреслювати межі власного Я як умову ефективної та безпечної професійної взаємодії.

Методологічна визначеність. Професійна практика психолога спирається на певну концептуальну парадигму (психоаналітичну, когнітивно-поведінкову, гуманістичну тощо), кожна з яких висуває специфічні вимоги до фізіологічного, поведінкового та особистісного ресурсу фахівця.

Поліфункціональність діяльності. Професійна діяльність практичного психолога охоплює широкий спектр функцій, які В.А. Семиченко класифікує за рівнями:

Термінальні функції (визначають цілі та зміст діяльності): соціалізаційна, життєзабезпечувальна, смислоутворювальна;

Інструментальні функції (спрямовані на реалізацію завдань): консультативна, діагностична, корекційна, просвітницька, профілактична;

Операціональні функції (практичні прийоми): організаційна, методична, експертна, прогностична, посередницька [10].

Високий рівень емоційного навантаження. Практична психологічна діяльність передбачає інтенсивну комунікацію, тісний контакт із переживаннями клієнта, що створює хронічний ризик емоційного виснаження. Тривале перебування в умовах високого емоційного напруження може спричинити порушення психологічного благополуччя фахівця, втрату професійної ідентичності, деструктивні психоемоційні стани й розлади психічного або фізичного здоров'я.

Таким чином, специфіка професійної діяльності практичного психолога потребує своєчасного впровадження заходів профілактики та корекції її

можливих негативних наслідків, що, у свою чергу, є передумовою успішного й гармонійного професійного розвитку особистості на всіх етапах професіогенезу.

На основі здійсненого аналізу наукових підходів до розуміння феномену професійних деформацій загалом і в контексті діяльності практичного психолога зокрема, доцільно сформулювати такі узагальнення:

По-перше, професіогенез практичного психолога є складним, динамічним і нелінійним процесом поетапного становлення професіонала, який реалізується у континуумі простору та часу професійної діяльності. Цей процес зумовлюється загальними закономірностями особистісного розвитку, специфікою засвоєння професійного досвіду, характеристиками професійного середовища та індивідуальним стилем виконання професійних функцій.

По-друге, професійні деформації становлять собою психологічне утворення, що проявляється у трансформації особистісних характеристик фахівця під впливом особливостей його трудової діяльності. Це супроводжується викривленням усталених моделей професійної поведінки, формуванням стереотипних способів реагування, появою бар'єрів у засвоєнні нових технологій та інноваційних практик.

По-третє, характер професійної діяльності практичного психолога істотно підвищує ризик виникнення деформацій. До провідних характеристик цієї діяльності належать: специфіка психіки як предмета професійного впливу, методологічна визначеність, багатофункціональність професійних завдань, а також постійне психоемоційне напруження, спричинене інтенсивною міжособистісною взаємодією та емоційним залученням у процес допомоги.

1.2. Професійні деформації практичних психологів: механізми та чинники розвитку

Проблема розвитку професійних деформацій у практичних психологів займає одне з ключових місць у контексті вдосконалення системи фахової підготовки сучасних українських психологів-практиків. Цей аспект активно

досліджується вітчизняними науковцями, серед яких І.І. Бондаренко [14], О.Ф. Бондаренко [13], Ж.П. Вірна [1], Т.В. Зайчикова [4], Л.М. Карамушка [9], О.М. Кокун [5], С.Д. Максименко [2], М.С. Міщенко [21], Н.В. Чепелєва [13], Н.Ф. Шевченко [17; 18] та ін.

Аналіз наукових джерел дозволяє констатувати відсутність уніфікованої класифікації професійних деформацій. Кожна професійна діяльність має свій унікальний набір деформаційних змін, характерних саме для її умов реалізації. Дослідники, як вітчизняні, так і зарубіжні, зазвичай вказують на загальні професійні деформації фахівця, фокусуючи увагу на структурних змінах у його особистості та професійній діяльності. Інші ж науковці схильні розглядати окремі прояви цих змін як самостійні деформації (С.П. Безносів [9], Е.Ф. Зеєр [42] та ін.).

Для класифікації деформацій особистості найчастіше застосовуються якісні та кількісні критерії. До якісних належать, зокрема, особливості протікання когнітивних процесів, емоційні стани, риси характеру, поведінкові прояви (явні, латентні, акцентуйовані тощо); до кількісних — ступінь розвитку деформації (тотальна чи парціальна), стійкість змін (тимчасові чи хронічні) тощо [9].

Зарубіжні класифікації, як правило, ґрунтуються на концепції професійного вигорання (burnout), елементи якої часто трактуються як види професійних деформацій. Відтак, діагностичні ознаки синдрому вигорання слугують базою для систематизації проявів професійних деформацій [10].

У межах тримірної моделі вигорання, запропонованої В. Perlman і Е. Hartman [12], виокремлюються такі компоненти, що розглядаються як форми професійних деформацій:

Емоційне та/або фізичне виснаження — переживання хронічного перенапруження, емоційної спустошеності, вичерпання психічних ресурсів.

Деперсоналізація — формування відчуженого, іноді негативного ставлення до клієнтів або пацієнтів, яке може мати прихований характер, але в довгостроковій перспективі призводить до порушення професійної взаємодії.

Зниження професійної ефективності — зменшення впевненості у власній компетентності, критичне ставлення до себе як до фахівця, емоційне незадоволення професійною роллю.

Японські дослідники доповнили цю модель четвертим виміром — «Involvement» (залученість або залежність), що охоплює як психофізіологічні симптоми (головні болі, безсоння, дратівливість), так і прояви хімічних адикцій, таких як тютюнопаління чи вживання алкоголю [9].

Таким чином, у зарубіжній науковій літературі професійні деформації розглядаються як динамічний процес, що розгортається у часі та проходить певні фази послідовного загострення негативного впливу на особистість фахівця [5]. Зі зростанням емоційного виснаження формуються стійкі негативні установки, які, за визначенням, розуміються як «зумовлена попереднім досвідом готовність індивіда до певних реакцій» [9]. Ці установки спрямовуються на суб'єктів професійної взаємодії, у зв'язку з чим фахівець прагне дистанціюватися від них, що проявляється у формі деперсоналізації. Паралельно формується негативне ставлення до власної професійної діяльності, що виявляється у зниженні значущості досягнень і знеціненні професійних результатів (редукція професійних досягнень).

Такі зміни провокують викривлення подальшої професійної траєкторії розвитку, зниження адаптаційного потенціалу та стресостійкості фахівця. Це, у свою чергу, сприяє появі нових, раніше нехарактерних негативних особистісних рис, які виявляються у деструктивних формах професійної поведінки. У сукупності ці трансформації й становлять сутність професійних деформацій.

На наш погляд, типологію професійних деформацій практичних психологів доцільно будувати, спираючись на рівневу класифікацію проявів професійних деформацій у соціономічних професіях, запропоновану Е.Ф. Зеєром. У межах цієї концепції професійні деформації практичних психологів можуть бути поділені на чотири типи:

Загальнопрофесійні деформації — проявляються у фахівців незалежно від конкретної спеціалізації в межах соціономічної професії (наприклад, ригідність мислення, зниження емпатійності, стереотипізація підходів до роботи).

Спеціальні професійні деформації — обумовлені специфікою діяльності саме практичного психолога (наприклад, гіперконтроль, надмірна інтерпретація поведінки інших через призму професійного досвіду, професійна «всезнайкість»).

Професійно-типологічні деформації — пов'язані з індивідуальним стилем діяльності, що формується відповідно до типу професійного реагування, наприклад: «рефлексивний», «конформний», «авторитарний» тощо.

Індивідуалізовані деформації — виникають унаслідок особистісних особливостей фахівця, його життєвого досвіду, установок, стилю мислення, ступеня самоусвідомлення та саморегуляції.

На нашу думку, ключовим психологічним механізмом формування професійних деформацій у діяльності практичного психолога є виникнення установки як специфічного інтегративного психічного стану суб'єкта, що передуює актуалізації змісту свідомості (за концепцією Д.М. Узнадзе). Хоча установка не є безпосередньо усвідомлюваною, вона виконує функцію регулятора поведінки, визначаючи напрям психічної активності людини, організовуючи її свідомість у певному руслі та забезпечуючи спрямованість дій [13]. У цьому контексті установка виступає основним психологічним утворенням, яке виникає внаслідок взаємодії між актуальними потребами індивіда та умовами, в яких ці потреби реалізуються.

Згідно з Д.М. Узнадзе, установка має такі характерні властивості:

Іррадіація — поширення установки на різні сенсорні модальності;

Генералізація — її закріплення не лише щодо окремих уявлень, а й на всю систему уявлень суб'єкта;

Позасвідомість — установка функціонує поза межами свідомого контролю, хоча й впливає на його зміст.

Виходячи з цього, професійні деформації можна трактувати як складне й багатоаспектне явище, що формується внаслідок стійкого закріплення під впливом професійної діяльності негативних особистісних якостей. У процесі тривалого перебування в професії ці якості поступово проникають у структуру особистості, змінюючи систему мотивацій, ціннісних орієнтацій, професійних смислів і особистісних характеристик спеціаліста. Такі зміни вплітаються у внутрішній образ професійного «Я», спричиняючи його деформацію, що, у свою чергу, знижує ефективність і якість професійної діяльності, порушує міжособистісну взаємодію та викривлює сприйняття фахової ролі.

Узагальнюючи викладене, професійні деформації практичного психолога доцільно визначити як особливе особистісно-професійне утворення, яке проявляється у трансформації структури особистості під впливом професійної діяльності, порушенні цілісності професійної Я-концепції, що є наслідком фіксації та генералізації деструктивної установки.

Дослідження феномену професійних деформацій вимагає ретельного аналізу чинників, які зумовлюють їх виникнення та визначають особливості прояву. Це, у свою чергу, створює передумови для виокремлення психологічних умов, необхідних для подолання зазначеного явища.

Серед об'єктивних особистісних чинників, що сприяють розвитку професійних деформацій у практичного психолога, можна виокремити:

Психологічне старіння, яке проявляється на трьох взаємопов'язаних рівнях:

Соціально-психологічному — характеризується змінами у мотиваційній і емоційній сферах, появою дезадаптивних форм поведінки, посиленням потреби у соціальному схваленні тощо;

Морально-етичному — виявляється у схильності до моралізаторства, критичному ставленні до молодіжної культури, ідеалізації минулого, перебільшенні значущості власного професійного досвіду та досягнень покоління;

Професійному — виявляється у несприйнятті інновацій, канонізації особистого досвіду, труднощах у засвоєнні нових технологій, а також у зниженні темпу виконання професійних обов'язків [42].

При цьому дослідники, що працюють у галузі геронтопсихології, підкреслюють: хоча професійне старіння не є фатально неминучим, його фізичні й психологічні аспекти здатні викривляти професійний профіль особистості.

Зниження інтелектуальних функцій, яке може бути пов'язане як із віковими змінами, так і з особливостями функціонування у професійній діяльності. Зокрема, інтелектуальні здібності, які не задіюються у повсякденній діяльності, мають тенденцію до поступового згасання [42]. Водночас активна інтелектуальна діяльність, пов'язана з вирішенням професійних завдань, плануванням, аналізом та прагненням до саморозвитку, сприяє підтриманню високого рівня когнітивної активності до завершення професійної кар'єри [31].

Стереотипізація психічної діяльності, яка, з одного боку, є природним результатом професіоналізації, а з іншого — може призводити до викривленого сприйняття реальності та утворення психологічних бар'єрів. Надмірне покладання на усталені професійні шаблони знижує гнучкість мислення, ускладнює сприйняття нових ідей та методів, пригнічує потребу в оновленні знань. Зокрема, однією з форм деформації є формування хибного переконання, ніби вже накопичених стереотипів достатньо для успішної діяльності, без потреби в новій інформації. Однак така надмірна шаблонність і спрощення у розв'язанні професійних завдань призводять до зниження рівня професіоналізму, а також до переносу фахових підходів у позапрофесійну сферу — зокрема, у міжособистісне, сімейне та дружнє спілкування.

Вивчення індивідуально-психологічних чинників, що сприяють розвитку професійних деформацій, дозволяє глибше зрозуміти психологічні механізми, які лежать в основі формування неконструктивної професійної позиції практичного психолога. Як відзначають дослідники (А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, Е.В. Руденський, А. Pines та ін.), саме особистісні особливості можуть

створювати сприятливий ґрунт для впливу професійних стресорів і деформувальних навантажень.

Серед ключових індивідуально-психологічних чинників, що сприяють формуванню професійних деформацій практичного психолога, можна виокремити:

Наявність особистісних схильностей і рис, які можуть усвідомлюватися фахівцем як позитивні (наприклад, бажання допомагати іншим) і бути джерелом гордості, або навпаки — залишатися неусвідомленими (наприклад, схильність до втручання в особисте життя інших) та витіснятися. Професійна діяльність у такому випадку легітимізує прояв навіть небажаних рис, які втрачають внутрішній контроль і стають частиною професійного стилю. Це сприяє формуванню однобокої, неконструктивної професійної позиції, в межах якої відбувається надмірний розвиток окремих професійно значущих якостей, які з часом трансформуються у соціально небажані, деформуючи професійну Я-концепцію.

Серед рис, що можуть провокувати швидкий розвиток деформацій, дослідники називають:

- схильність до інтроверсії (замкненість, низька соціальна адаптивність);
- реактивність і агресивність ([41]);
- жорсткість, авторитарність;
- занижена самооцінка або її неадекватність [41];
- трудоголізм, фанатизм;
- гіпервідповідальність, страх помилки, інтеріоризація зовнішніх впливів;
- крайні рівні мотивації до успіху (висока або занадто низька);
- низька стресостійкість, підвищена тривожність, схильність до депресивних і гнівливих реакцій;
- гіперемпатія, схильність до ідеалізації, акцентуації характеру.

Низький рівень мотивації до професійної діяльності, що проявляється або в байдужому ставленні до емоційного стану клієнта, або у відсутності внутрішньої потреби в емоційній віддачі. Такі психологи орієнтовані на зовнішні досягнення

(матеріальні, позиційні), а не на емпатійне включення, що сприяє формуванню професійної холодності, черствості та втраті сенсу допомоги.

оральна дезорієнтація, яка може бути або первинно притаманною особистості, або сформуватися в процесі професійної діяльності (В.В. Бойко [12]). Такий фахівець демонструє порушення у сфері морально-етичних орієнтацій — втрачається здатність керуватися категоріями совісті, гідності, добропорядності, відповідальності. Це полегшує розвиток емоційної відстороненості, апатії до професійних обов'язків, девальвації цінностей психологічної допомоги.

Функціонування психологічного захисту, яке, за О.В. Антонівським, Р.М. Грановською, Е.Ф. Зеєром, може виступати як один з найраніших чинників формування професійних деформацій. Психологічний захист розглядається як неусвідомлюваний механізм, спрямований на зниження інтенсивності негативних емоцій у критичних ситуаціях, що загрожують психологічній безпеці особистості. Однак, попри короточасну ефективність, захисні механізми спотворюють реальність, блокують конструктивну рефлексію, гальмують особистісний і професійний розвиток, сприяючи закріпленню деформацій.

Практичний психолог, який у своїй діяльності часто вдається до використання різноманітних механізмів психологічного захисту, виявляє тенденцію до блокування адекватного сприйняття змін як у зовнішньому професійно-соціальному середовищі, так і у власному внутрішньому просторі. Така стратегія реагування свідчить про неготовність фахівця взяти на себе відповідальність за результати своєї діяльності. Повторюваність однакових форм поведінки в професійних ситуаціях у поєднанні з ригідним застосуванням певного типу захисту поступово деформує характер спеціаліста. Крім того, систематичне переживання негативних емоційних станів знижує його толерантність до фрустрації, підвищує емоційну вразливість і, як наслідок, сприяє формуванню професійних деформацій.

Окрему групу становлять організаційні чинники, пов'язані із соціально-професійним середовищем та специфікою реалізації професійних функцій. Серед них варто виділити:

Професійна спеціалізація як чинник стереотипізації мислення та деформації професійної свідомості. За Г. Щедровицьким [11], вузькопрофільна діяльність формує звичку до однотипних рішень, що знижує гнучкість мислення, сприяє рутинізації професійної активності. Р.М. Грановська [28] вказує на закріплення трафаретного стилю роботи, знеособлення підходів до клієнта, спрощення бачення проблем. Це гальмує розвиток професійної креативності, знижує мотивацію до самовдосконалення, блокує передачу інноваційного досвіду та знецінює внутрішній професійний ресурс (С.П. Безносів [9]). У результаті спеціалізації формується так званий «професійний тип особистості» або «професійний характер», в основі якого лежить фіксація певних особистісно-професійних якостей, обумовлена специфікою досвіду. Такі деформації відносяться до загальнопрофесійного типу.

Стресогенність професійної діяльності практичного психолога, яка зумовлена тривалим перебуванням у психоемоційно напружених ситуаціях. Постійне емоційне навантаження сприяє зниженню рівня психологічної стійкості, вичерпанню адаптаційних ресурсів, що, у свою чергу, призводить до зниження активності, втрати інтересу до роботи, змін у життєвому стилі фахівця та пошуку альтернативних (нерідко неефективних) моделей поведінки Н.В. Майсак [21] та ін.

Негативний вплив професійної діяльності на психічне й фізичне здоров'я практичних психологів отримав офіційне підтвердження у міжнародних документах, зокрема у Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ-10), прийнятій Всесвітньою організацією охорони здоров'я. У розділі «F4 – Невротичні, соматоформні та стрес-індуковані розлади» [31] зазначається, що дія стресових факторів призводить до вираженого зниження професійної ефективності, деформації характерологічних рис особистості, які перестають підтримувати належний рівень професійної успішності психолога.

До організаційних чинників розвитку професійних деформацій практичного психолога належать:

- Дестабілізуючі умови організації професійної діяльності, які включають: надмірні інформаційні навантаження;
- нечітку структуру діяльності та планування;
- нераціональний розподіл функціональних обов'язків і делегування повноважень;
- обмеженість або відсутність дієвого психодіагностичного, методичного й корекційного інструментарію;
- недоступність або надмірна розпливчастість інформації;
- присутність так званого «бюрократичного шуму» (формальні дрібниці, суперечлива документація тощо);
- нефункціональний режим праці;
- перевищення норми навантаження (зокрема, кількість клієнтів або пацієнтів упродовж робочого дня).

Усі ці чинники, як зазначають Г.С. Абрамова та Ю.А. Юдчиц [1], формують постійно діючий стресогенний контекст, що негативно впливає як на самого фахівця, так і на якість професійної взаємодії з клієнтом/пацієнтом.

Несприятливий соціально-психологічний клімат у професійному середовищі, який характеризується:

- високим рівнем конфліктності в міжособистісних відносинах — як по вертикалі (керівник—підлеглий), так і по горизонталі (колега—колега);
- загальною напруженістю атмосфери в колективі;
- зростанням емоційного виснаження працівників, схильністю до уникання контактів, емоційної відстороненості, розвитку установок самозахисту («не брати близько до серця», «бережи нерви» тощо) [1].

Як підкреслюють В.В. Бойко [12] і Н.Є. Водоп'янова [23], в умовах відсутності інтеграції зусиль, порушення командної взаємодії та домінування конкурентних міжособистісних відносин ризик деструктивних тенденцій зростає в рази. Навпаки, сприятливе середовище, засноване на принципах колегіальності

та розподіленої відповідальності, сприяє зниженню емоційного виснаження навіть за умов значного робочого навантаження (К. Кондо).

Окрему категорію складають статусно-рольові чинники, пов'язані безпосередньо з виконанням професійної ролі. Відповідно до суб'єктно-діяльнісного підходу, професійні деформації виникають у процесі гіперідентифікації фахівця з професійною роллю. У таких випадках спостерігається ригідність рольової поведінки, тенденція до акцентуації професійно значущих рис характеру, надмірна концентрація на фаховій ідентичності, що поступово витісняє інші соціальні ролі особистості (С.П. Безносков, Р.М. Грановська, Е.Ф. Зеєр, С.Л. Рубінштейн та ін.).

Сам об'єкт професійної діяльності є важливим детермінантом виникнення і розвитку професійних деформацій у будь-якій сфері. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, між свідомістю людини та об'єктом її праці існує глибокий взаємозв'язок: «специфіка об'єкта праці організує всю психічну діяльність людини, насамперед увагу, яка, своєю чергою, спрямовує всю сукупність її психічних процесів, емоційних реакцій, ставлень і внутрішню архітектуру психіки» [89, с. 472]. С.П. Безносков уточнює, що в процесі професійної діяльності суб'єкт не лише відображає об'єкт праці, а й наповнює свою свідомість його характеристиками [9, с. 44]. Постійна ментальна й емоційна зануреність у зміст діяльності створює ризик того, що предмет праці чинитиме інтенсивний вплив на психіку фахівця, здатний як формувати, так і деформувати її структуру [9, с. 46].

Ознаки професійних деформацій можна виявити шляхом зіставлення дій фахівця та їх результатів з нормативними критеріями діяльності — цілями, принципами, методами, а також з вимогами професійної етики та деонтології [9]. Власне, професійні деформації практичного психолога виникають у результаті внутрішніх суперечностей між особистісними компонентами індивідуальності та нормативною основою професійної ролі. Особливо небезпечним є перенесення професійних норм у життєвий простір особистості — побут,

міжособистісне спілкування, поведінкові стратегії, що закріплює викривлену професійну ідентичність [9].

Аналіз специфіки професійної психологічної діяльності дозволяє виділити основні статусно-рольові чинники, які виступають детермінантами формування професійних деформацій [9; 22]:

Фрустрація потреби у соціальній справедливості та визнанні професійної ролі. Згідно з теорією справедливості, фахівець оцінює баланс між власними зусиллями та отриманою винагородою, порівнюючи його з результатами інших працівників. Коли виникає суб'єктивне відчуття несправедливості, зростає ризик формування деструктивної професійної позиції.

Підвищена відповідальність за професійні дії, яка супроводжується як зовнішнім контролем, так і внутрішнім самонаглядом. Практичний психолог функціонує в умовах численних соціальних очікувань і нормативно-правових вимог, що зумовлює високий рівень психологічного навантаження.

Інтенсивний характер міжособистісної взаємодії. Психолог постійно перебуває у стані глибокої комунікативної включеності: сприймає й аналізує вербальну та невербальну інформацію, емпатійно взаємодіє, емоційно резонує з клієнтом, що вимагає постійного мобілізування когнітивних і афективних ресурсів [12].

Рольовий конфлікт, який виникає через суперечності між професійними обов'язками і конкретними умовами ситуації. Він може проявлятися у формах уникнення відповідальності, ригідної поведінки або емоційної байдужості.

Рольова невизначеність, пов'язана з нечіткими або суперечливими вимогами з боку керівництва чи адміністративних структур. Невизначені повноваження й завищені очікування можуть спричиняти емоційне виснаження. Зарубіжні дослідження (Х. Кюйнарпуу, К. Кондо) підтверджують наявність значущих зв'язків між рівнем рольової невизначеності, конфліктністю середовища та професійними деформаціями [11].

Робота з психологічно «складним» контингентом. До нього належать клієнти з вираженими емоційними, поведінковими, невротичними або

психопатичними проявами. Така робота спричиняє емоційне виснаження, формує захисну установку на емоційне дистанціювання, що, в разі закріплення, призводить до тотального емоційного відчуження.

Професійна ізоляваність. Наприклад, психологи, що працюють у закладах освіти, часто є єдиними представниками своєї професії в колективі. Це ускладнює можливості для професійного обміну, супервізії та отримання підтримки, підвищуючи ризик деформацій.

У підсумку, особистісні, організаційні та статусно-рольові чинники не діють ізольовано, а взаємодіють у складній системі взаємозалежностей. Саме їхня комбінація, у конкретних умовах професійного розвитку, обумовлює формування або уникнення професійних деформацій. У кожному конкретному випадку сила впливу чинників може варіюватися: одна й та ж обставина для одного фахівця стане пусковим механізмом деформації, а для іншого — точкою професійного зростання.

Таким чином, теоретичний аналіз психолого-педагогічних досліджень феномену деформацій дозволяє стверджувати, що професійні деформації можуть виникати на всіх рівнях функціонування особистісного та професійного «Я» психолога.

Отже, професійні деформації практичного психолога варіюються залежно від ступеня залученості фахівця до професійної діяльності, глибини занурення у неї та рівня зворотності цього процесу. У зв'язку з цим виділяють чотири типи професійних деформацій: загальнопрофесійні, спеціально професійні, професійно-типологічні та індивідуалізовані. Їх виникнення та розвиток обумовлені сукупною дією особистісних, організаційних та статусно-рольових чинників, які інтегровані у зміст і структуру психологічної діяльності.

Ключовим психологічним механізмом формування професійних деформацій виступає смислова установка — як цілісний, інтегрований психічний стан, що визначає спрямованість свідомості та активності суб'єкта, зумовлює зміст його психічної діяльності. Вплив деструктивної установки фіксується на всіх рівнях функціонування професійного й особистісного «Я», спричиняючи

викривлення професійної Я-концепції та структурну трансформацію особистості практичного психолога.

Висновки до першого розділу

Здійснений теоретичний аналіз сутності професійних деформацій практичних психологів дозволив сформулювати такі основні положення, що відображають авторське бачення проблеми:

Професійні деформації є складним особистісно-професійним утворенням, яке формується під впливом тривалої професійної діяльності та характеризується зміною структури особистості фахівця, зокрема викривленням професійної Я-концепції.

Основним психологічним механізмом виникнення професійних деформацій виступає смислова установка, що не усвідомлюється суб'єктом, але визначає спрямованість його психічної активності, формує схильність до стереотипізації дій і мислення, а також фіксацію на деструктивних поведінкових і мотиваційних патернах.

Класифікація професійних деформацій практичного психолога охоплює чотири рівні: загальнопрофесійний, спеціально професійний, професійно-типологічний та індивідуалізований, кожен з яких детермінований низкою специфічних чинників і проявляється на різних рівнях особистісного функціонування.

Факторами розвитку професійних деформацій є комплекс зовнішніх (організаційних, соціально-професійних, статусно-рольових) та внутрішніх (особистісних, мотиваційних, когнітивно-емоційних) впливів, які у взаємодії створюють сприятливе середовище для закріплення деструктивних професійних установок.

Професійні деформації можуть виникати на всіх рівнях функціонування особистісного та професійного "Я" психолога, порушуючи баланс між професійною компетентністю, особистісною зрілістю та гуманістичною спрямованістю діяльності.

Отже, професійні деформації практичного психолога варіюються залежно від ступеня залученості фахівця до професійної діяльності, глибини занурення у неї та рівня зворотності цього процесу. У зв'язку з цим виділяють чотири типи професійних деформацій: загальнопрофесійні, спеціально професійні, професійно-типологічні та індивідуалізовані. Їх виникнення та розвиток обумовлені сукупною дією особистісних, організаційних та статусно-рольових чинників, які інтегровані у зміст і структуру психологічної діяльності.

Ключовим психологічним механізмом формування професійних деформацій виступає смислова установка — як цілісний, інтегрований психічний стан, що визначає спрямованість свідомості та активності суб'єкта, зумовлює зміст його психічної діяльності. Вплив деструктивної установки фіксується на всіх рівнях функціонування професійного й особистісного «Я», спричиняючи викривлення професійної Я-концепції та структурну трансформацію особистості практичного психолога.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

2.1. Характеристика вибірки та опис методів дослідження професійних деформацій практичних психологів

Відповідно до логіки психодіагностичного процесу, доцільним є виокремлення сукупності особистісних характеристик, що можуть свідчити про наявність або розвиток професійних деформацій у практичного психолога. Ці характеристики є ключовими для цілеспрямованого діагностичного дослідження.

Аналіз теоретичних джерел і емпіричних спостережень засвідчує, що прояви професійних деформацій виявляються у двох основних площинах:

соціально-психологічній — пов'язаній із характером міжособистісної взаємодії, ставленням до професійної ролі, до інших людей і до себе як суб'єкта діяльності;

внутрішньо-психічній — що охоплює когнітивно-емоційну сферу, мотиваційну структуру, самосвідомість та рівень інтеграції професійної Я-концепції.

Виходячи з здійсненого теоретичного аналізу феномену професійних деформацій, а також спираючись на структурно-функціональний підхід до особистості та метасистемну модель рівневої організації психіки, можна виокремити ключові компоненти у структурі особистості, викривлення яких у процесі професіогенезу є індикаторами розвитку професійних деформацій. Визначення таких компонентів створює методологічну основу для подальшої побудови діагностичної моделі оцінки рівня деформованості професійної свідомості практичного психолога.

1. «Опитувальник особистісної орієнтації» (авт. Е. Шостром; адаптація Ю. Альошиної, Л. Гозмана та ін.)

Опитувальник оцінює тип особистісної орієнтації індивіда, визначаючи ступінь вираженості автономної (самоактуалізованої) чи конформної (орієнтованої назовні) поведінки. Він базується на концепції самоактуалізації Маслоу та Шострома.

Дозволяє виявити, наскільки особистість практичного психолога зберігає внутрішню цілісність і саморозвиток, чи, навпаки, поступово втрачає автономію, схильючись до зовнішньої регламентації, пристосування або професійного вигорання. Виявлення зсуву особистісної орієнтації у бік зовнішнього контролю свідчить про розвиток деформацій особистісно-мотиваційного рівня.

2. «Опитувальник на професійне вигорання» (Maslach Burnout Inventory, MBI; адаптація Н.Є. Водоп'янової)

Досліджує три ключові компоненти синдрому вигорання: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію професійних досягнень.

Професійне вигорання є одним із найчастіших проявів професійних деформацій. Методика дозволяє кількісно оцінити ступінь виснаження ресурсів, зміни в професійній ідентичності та рівень емоційного відсторонення, що безпосередньо пов'язано з викривленням професійної Я-концепції.

3. «Стратегії подолання стресових ситуацій» (SACS, автори С. Хобфолл, адаптація О. Старченкової)

Оцінює копінг-стратегії – поведінкові й когнітивні стилі подолання стресу, зокрема конструктивні (пошук підтримки, планування) та деструктивні (уникнення, агресія).

Дослідження копінг-стратегій дозволяє зрозуміти, як саме фахівець реагує на стресові фактори у професійній сфері. Домінування деструктивних стилів (уникнення, соціальна ізоляція, звинувачення) може бути індикатором початку або закріплення професійної деформації на емоційно-поведінковому рівні.

4. «Методика визначення рівня рефлексивності» (авт. А.В. Карпов, В.В. Пономарьов)

Досліджує здатність особистості до усвідомлення та аналізу власних думок, вчинків, психічних станів. Визначає загальний рівень рефлексивності.

Рефлексивність є ключовим компонентом професійного розвитку психолога. Зниження рефлексивності або її деформоване функціонування (наприклад, гіперрефлексія, що перетворюється на самозвинувачення) є показниками змін у саморегуляції, що прямо пов'язано з розвитком професійних деформацій.

5. Методика дослідження емпатії (автор В.В. Бойко)

Визначає рівень та структуру емпатії як здатності до емоційного резонансу, співпереживання, розуміння емоційного стану інших людей.

Емпатія є центральною навичкою для фахівця «помічної» професії. Її зниження (емоційна глухота, ригідність у сприйнятті інших) або навпаки — надмірна емпатійна чутливість (емоційне виснаження, злиття з клієнтом) — є типовими проявами професійної деформації, особливо у сфері емоційно-смислового функціонування.

Застосування зазначеного комплексу методик дозволяє:

- провести рівнево-структурну оцінку особистості психолога;
- виявити ключові вразливі зони, схильні до деформації;
- встановити ступінь порушення професійної Я-концепції;
- окреслити напрями психологічної профілактики та корекції.

2.2. Аналіз результатів дослідження професійних деформацій практичних психологів

На основі визначених компонентів у структурі особистості, викривлення яких у процесі професіогенезу відображає професійні деформації практичних психологів, нами було реалізовано констатувальний експеримент дослідження, за результатами якого здійснено інтерпретацію та аналіз одержаних емпіричних даних.

Результати дослідження за допомогою опитувальника особистісної орієнтації (%) зображено на рисунку 2.1.

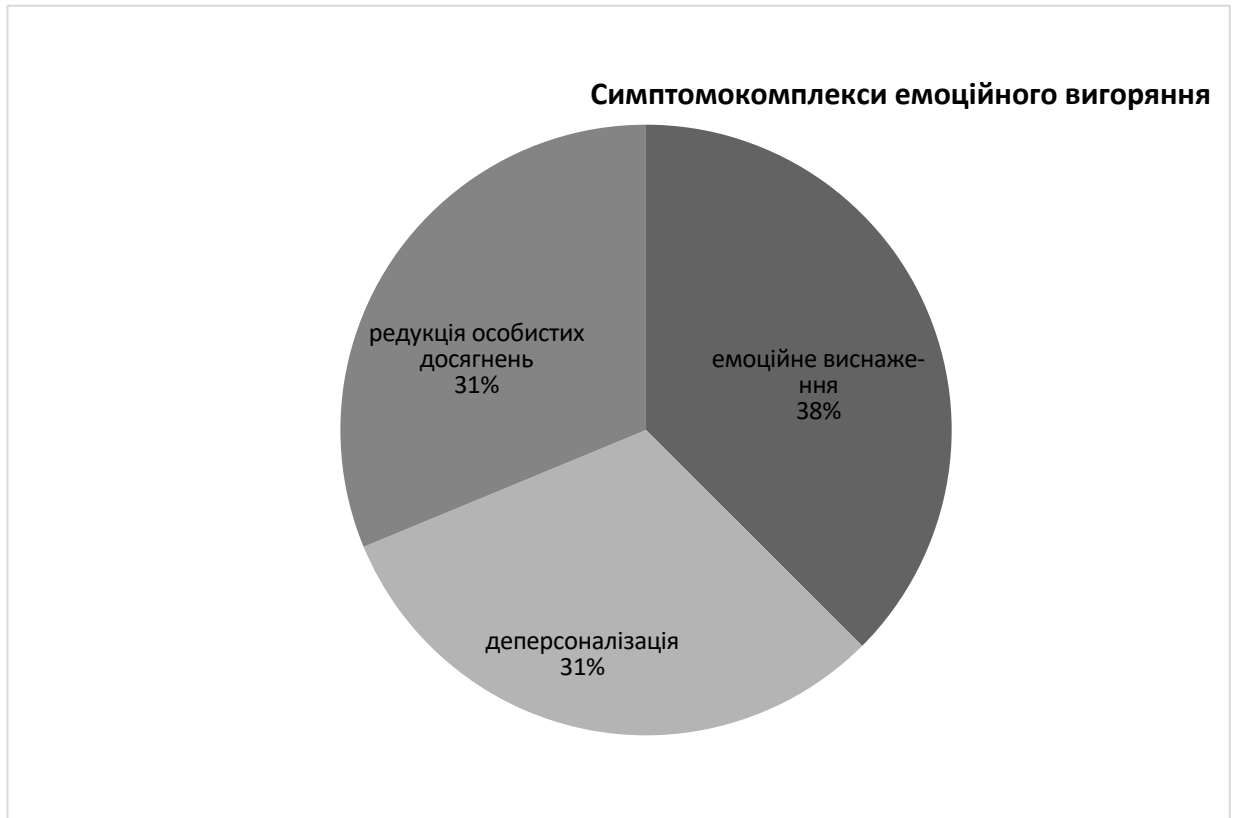

Рисунок 2.1. *Результати дослідження за допомогою опитувальника особистісної орієнтації*

Як бачимо, досліджувані психологи здебільшого гнучкі у поведінці та стосунках, чутливі, відкриті, контактні, креативні, поважають себе і власну професію, сприймають себе і свої якості та особливості.

На рисунку 2.2. зображено результати дослідження рівнів та симптомів емоційного вигорання. Серед досліджуваних переважає низький рівень емоційного вигорання (48,9%), який представлений здебільшого симптомом емоційного виснаження, а також знецінення власних можливостей та досягнень, не сприйнятті себе як з особистісної сторони так і з професійної.

Рисунок 2.2. Результати дослідження емоційного вигорання

На рисунку 2.3. бачимо дослідження рефлексивності психологів. Найбільше досліджуваним притаманна перспективна рефлексія (40%). Ці досліджувані займаються аналізом майбутньої діяльності та поведінки, їх плануванням, прогнозуванням ймовірних наслідків, що проявляється у старанності планування подій, схильні до деталізації своєї поведінки, обмірковуванні та орієнтації на майбутнє. Дещо менший відсоток досліджуваних схильний до ретроспективної рефлексії (31%). Ці люди часто аналізують події минулого і себе в ньому. Не значно менше виявлено осіб із ситуативною рефлексією (29%). Ці досліджувані контролюють себе у тих чи інших ситуаціях, стримують емоції, осмислюють та аналізують свої дії відповідно до ситуації.

«Методика діагностики рефлексивності»

Рисунок 2.3. Результати дослідження рефлексивності

На рисунку 2.4. бачимо результати дослідження емпатійності. У досліджуваних психологів здебільшого виявлено високий рівень емпатійності (36%), середній рівень у 26%, низький рівень у 19%, дуже низький у 8% та надто високий у 11%.

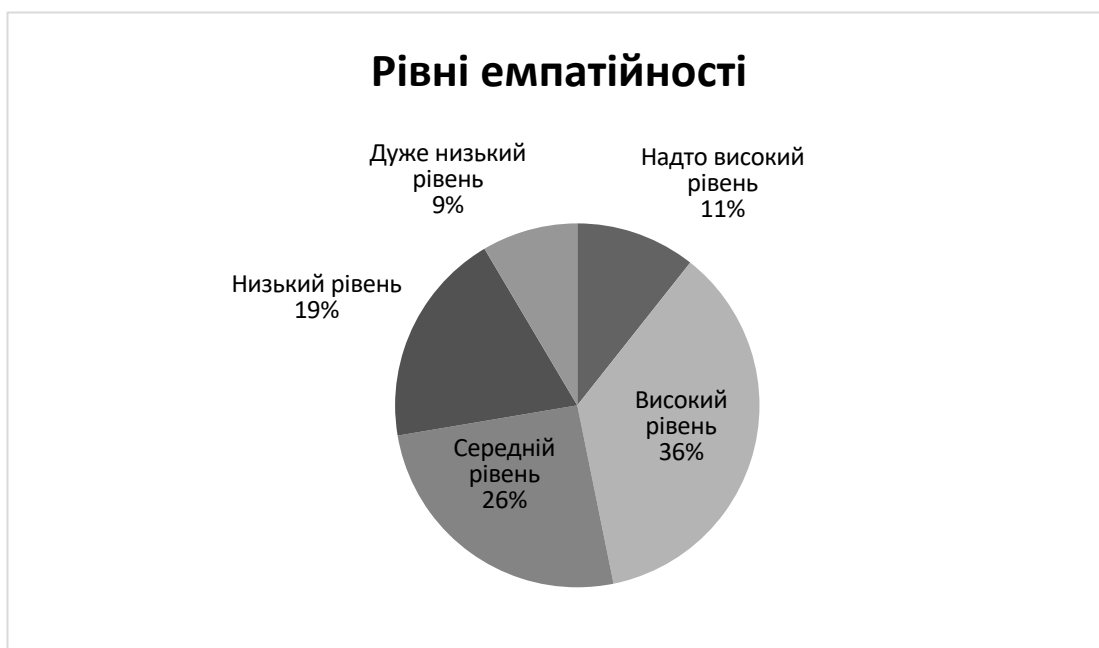

Рисунок 2.4. Результати дослідження емпатійності

У таблиці 2.1. представлено результати дослідження стратегій подолання стресових ситуацій. Як бачимо, учасники дослідження здебільшого обирають активні та просоціальні стратегії подолання стресових ситуацій.

Таблиця 2.1. Таблиця результатів дослідження за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій (SACS)»

№	Стратегії подолання	Моделі поведінки	Ступені вираженості		
			Високий рівень %	Середній рівень %	Низький рівень %
1.	Активна	Асертивні дії	35,5	46,5	18
2.	Пасивна	Обережні дії	13,5	45,7	40,8
		Уникнення	17,4	28,7	53,9
3.	Простоціальна	Пошук соціальної підтримки	42,9	45,7	11,4
		Встановлення соціального контакту	53,9	35,8	10,3
4.	Пряма	Імпульсивні дії	5,7	29	65,3
5.	Непряма	Маніпулятивні дії	9,6	43,9	46,5
6.	Асоціальна	Асоціальні дії	4,3	24,1	71,6
		Агресивні дії	9,9	27,7	62,4

Підсумовуючи результати емпіричного дослідження, можемо сказати, що досліджувані психологи здебільшого емпатійні, впевнені у собі, налаштовані на співпрацю та соціальні контакти, схильні аналізувати себе в минулому та сьогодні, а також будують особисті та професійні плани на майбутнє.

З метою визначення основних чинників розвитку професійних деформацій нами було здійснено факторний аналіз за допомогою програми математичної статистики SPSS 19.00. Результати представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2. Результати факторного аналізу

Показники	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
шкала ціннісних орієнтацій	-0,628				
шкала сенситивності	-0,598				
шкала самоповаги	-0,662				
шкала самоприйняття			-0,568		
шкала синергійності			-0,654		
шкала прийняття агресії		-0,581			
шкала контактності	-0,497				
емоційне виснаження				0,679	
деперсоналізація		0,532			
редукція особистих досягнень			0,559		
вис.рів.вигоряння		0,611			
сер.рів.вигоряння		0,547			
встановлення соціального контакту				-0,591	
імпульсивні дії		0,559			
асоціальні дії	0,638				
агресивні дії		0,674			
ситуативна рефлексія					-0,541
ретроспективна рефлексія					-0,569
перспективна рефлексія					-0,671
низький рівень емпатії				0,699	
дуже низький рівень емпатії				0,579	

Кількість факторів була визначена за критерієм Кайзера, згідно з яким у фінальний варіант аналізу включаються фактори з власним значенням, що перевищує 1. У результаті факторного аналізу було виокремлено п'ять латентних

факторів, що відображають ключові напрямки деформацій особистості у професійній діяльності практичного психолога.

1. Фактор «Особистісні якості»

До цього фактору увійшли низькі показники за шкалами: ціннісні орієнтації, сенситивність, самоповага, контактність, а також високі бали за асоціальні дії. Такі результати свідчать про низький рівень сформованості зрілої Я-концепції, труднощі у налагодженні здорових міжособистісних відносин, емоційну залежність від думки оточення, прагнення до маніпуляцій, знижений рівень самоприйняття та конформність. Загалом, фахівець, у якого домінує даний фактор, демонструє нестабільність самоідентичності та схильність до неефективної соціальної адаптації.

2. Фактор «Неконтрольованість емоцій»

До даного фактора увійшли: імпульсивні дії, агресивні дії, високий і середній рівень вигорання, деперсоналізація, а також низькі показники прийняття агресії. Він вказує на низький рівень емоційної регуляції, знижену здатність до конструктивного прийняття емоцій інших, а також на ймовірність проявів емоційної холодності, ворожості, агресії, апатії та втрати емпатійного включення у взаємодію з клієнтами. Такий тип деформації тісно пов'язаний із психоемоційним виснаженням.

3. Фактор «Неадекватна самооцінка»

Його формують низькі значення шкал самоприйняття та синергійності, а також редукція особистісних досягнень. Фактор відображає негативну установку щодо власного «Я», занижену професійну самооцінку, схильність до знецінення власних результатів, уникання відповідальності, негативізм у ставленні до службових обов'язків. Все це сприяє формуванню тривожності, внутрішньої напруги, сумнівів у власній спроможності та професійній ефективності.

4. Фактор «Байдужість до оточення»

Цей фактор характеризується низькими показниками емпатії, емоційного виснаження та утрудненим встановленням соціального контакту. Він свідчить про емоційне відсторонення, втрату інтересу до соціальної взаємодії,

деформацію гуманістичних орієнтацій, що є критично важливими у професії психолога. Такий стан ускладнює встановлення довірливого контакту з клієнтом і знижує ефективність допомоги.

5. Фактор «Відсутність самосвідомості»

Складається з низьких показників рефлексії: ситуативної, ретроспективної та перспективної. Йдеться про нездатність до самоаналізу, відсутність критичного ставлення до власних дій, невміння вчитися на помилках, що призводить до повторення неефективних стратегій поведінки. Такий фахівець має труднощі з коригуванням власного професійного розвитку, не усвідомлює причин і наслідків власних дій, втрачає контроль над професійним зростанням.

Таким чином, результати факторного аналізу дозволяють зробити висновок про те, що професійні деформації практичного психолога формуються під впливом особистісної невмотивованості, внутрішньої суперечливості Я-концепції, зниження когнітивної та емоційної активності, нетолерантності до помилок інших, залежності, догматизму та конформізму, а також несформованості рефлексивної здатності.

Виявлені фактори зумовлюють необхідність розробки цілісної програми профілактики та подолання професійних деформацій, що буде базуватися на підтримці ресурсного стану особистості, підвищенні рівня саморефлексії, розвитку емпатії та формуванні зрілої професійної ідентичності.

Висновки до другого розділу

За результатами проведеного емпіричного дослідження було встановлено, що переважна частина обстежених практичних психологів характеризується високим рівнем особистісної адаптивності. У респондентів спостерігається гнучкість у міжособистісних стосунках, відкритість до нового досвіду, чутливість, креативність, виражена контактність. Більшість досліджуваних демонструють позитивне ставлення до себе та своєї професійної діяльності, адекватну самооцінку, прийняття власних сильних і слабких сторін.

Також учасникам дослідження притаманні низький рівень емоційного вигорання (особливо у компонентах емоційного виснаження та деперсоналізації), високий рівень емпатійності, а також розвинена перспективна рефлексія, що свідчить про здатність до прогнозування власних дій і критичну оцінку життєвих ситуацій. Крім того, психологи виявили схильність до використання активних, конструктивних і просоціальних копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій, таких як пошук соціальної підтримки, позитивна переоцінка та планування рішень.

Отримані дані підтверджуються результатами факторного аналізу, який дозволив виокремити п'ять латентних факторів, що структурують професіогенетичний профіль практичного психолога. У більшості респондентів не спостерігається високих навантажень за факторами, що інтерпретуються як «неконтрольованість емоцій», «неадекватна самооцінка», «байдужість до оточення» та «відсутність самосвідомості», що вказує на низький рівень вираженості професійних деформацій.

Натомість, позитивні особистісні характеристики корелюють із низькими показниками за цими факторами і є психологічними ресурсами, які протидіють формуванню деструктивних змін у професійному становленні. Це свідчить про гармонійний перебіг професіогенезу більшості досліджуваних фахівців.

Таким чином, можна зробити висновок, що загальний стан професійного функціонування практичних психологів у межах досліджуваної вибірки є стабільним, рефлексивно забезпеченим і орієнтованим на особистісно-гуманістичні цінності, що значною мірою знижує ризики виникнення професійних деформацій.

ВИСНОВКИ

Професійні деформації практичного психолога є складним особистісно-професійним явищем, що виникає у процесі тривалої професійної діяльності та характеризується структурними змінами особистості, насамперед викривленням професійної Я-концепції. Основним психологічним механізмом їх виникнення виступає смислова установка, яка детермінує спрямованість свідомості та поведінки фахівця, фіксує його на деструктивних зразках реагування й професійного самовизначення.

Професійні деформації можуть проявлятися на різних рівнях функціонування особистості – когнітивному, емоційному, мотиваційному, поведінковому, рефлексивному – і охоплюють усі основні складники професійного Я-профілю. На основі структурно-функціонального та метасистемного підходів було обґрунтовано чотири типи деформацій: загальнопрофесійні, спеціально професійні, професійно-типологічні та індивідуалізовані.

У результаті факторного аналізу емпіричних даних було виокремлено п'ять латентних факторів, що описують основні напрямки можливих деформацій у професійній діяльності практичних психологів: «Особистісні якості» (пов'язані з низькою самооцінкою, соціальною залежністю, контактною нестійкістю); «Неконтрольованість емоцій» (прояви агресивності, емоційного вигорання, ворожості); «Неадекватна самооцінка» (редукція досягнень, заниження самовартісності); «Байдужість до оточення» (низький рівень емпатії, соціальної взаємодії); «Відсутність самосвідомості» (знижений рівень рефлексії, саморегуляції, усвідомлення власного досвіду).

Водночас більшість досліджуваних психологів продемонстрували високий рівень професійної адаптованості, що виявляється у гнучкості мислення та поведінки, розвиненій емпатії, низькому рівні емоційного вигорання, позитивній самооцінці, високій рефлексивності та переважанні конструктивних копінг-

стратегій. Це свідчить про відносну психологічну стабільність і ресурсність практичних психологів у межах вибірки.

Встановлено, що розвиток професійних деформацій зумовлюється сукупною дією особистісних, організаційних та статусно-рольових чинників, серед яких особливу роль відіграють: низька мотивація до діяльності, емоційне виснаження, ізоляція від професійного середовища, ригідність мислення, рольовий конфлікт, а також робота з «психологічно важким» контингентом.

Виявлені закономірності формування професійних деформацій практичних психологів обґрунтовують необхідність створення та впровадження цільових програм психопрофілактики і психологічної підтримки, спрямованих на розвиток рефлексії, підвищення емоційної компетентності, збереження емпатійного ресурсу та підтримку професійної ідентичності.

Перспективними напрямками подальших досліджень у межах порушеної проблематики є: поглиблене вивчення механізмів формування професійної Я-концепції практичного психолога в контексті тривалого професійного функціонування, зокрема з урахуванням таких чинників, як тип професійної мотивації, стиль рефлексії, емоційна регуляція та самозбереження в умовах хронічного стресу; розробка і валідація діагностичного інструментарію, що дозволяє комплексно оцінювати рівень та тип професійних деформацій, із урахуванням їх структурної багатовимірності (когнітивної, емоційної, мотиваційної, поведінкової та ціннісно-смислової складових; порівняльний аналіз проявів професійних деформацій у різних групах психологів, які працюють у різних галузях (освіта, охорона здоров'я, правоохоронна сфера, військова психологія, приватна практика тощо), що дасть змогу виявити професіотипологічну специфіку проявів деформацій; вивчення динаміки розвитку професійних деформацій у контексті професійного віку (ранній, середній та пізній етапи професіогенезу), що дозволить моделювати ризик-профілі та своєчасно впроваджувати профілактичні заходи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

7. Афанасьєва Т.О. Психологічний супровід професійного розвитку майбутнього психолога у вищому навчальному закладі: дис...канд. психол. наук: 19.00.07. Запоріжжя, 2011. 317 с.
8. Балл Г. До аналізу ціннісних складових професійної культури особи. Професійна освіта: педагогіка і психологія: польсько-український щорічник / за ред Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало та ін. К., 2008. С. 233- 249.
9. Бондаренко І.І. Психологічні умови ефективної професійної адаптації психологів-початківців: автореф. дис... канд.. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2004. 19 с.
10. Великодна М.С. Феноменологія професійної деформації особистості. Психологія в Україні та за кордоном: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 8-9 листоп. 2013 р. Херсон, 2013. С. 10-14.
11. Великодна М.С. Основні напрямки реалізації психологічного супроводу професіогенезу психологів у системі післядипломної освіти. Розвиток професійної компетентності психолога у системі післядипломної освіти: науково-методичний супровід: монографія / за заг. ред. Т.Є. Гури. Запоріжжя : Просвіта, 2011. 138 с.
12. Грищенко С.В. Стратегії самодопомоги в подоланні професійної деформації в діяльності соціальних педагогів. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Чернігів, 2012. Вип. 96. С. 53-57.
13. Гура Т.Є. Особистісно-професійні наслідки професіогенезу психолога. Професіоналізм особистості: теоретико-методологічний аспект: монографія / В.Й. Бочелюк, С.А. Білоусов, Г.О. Горбань, Т.А. Гришина, О.І. Гура та ін. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2007. С. 153-160.
14. Гура Т.Є. Розвиток професійного мислення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аспект: монографія. Запоріжжя : КПУ, 2012. 304 с.
15. Євдокімова О.О. Психологічний ракурс забезпечення профілактики

та подолання професійної деформації особистості у співробітників МВС. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. Вип. XIV, Ч. 2. С. 108-115.

16. Заблоцький В. Праця // Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Абрис, 2002. С. 514. 742 с.

17. Зайчикова Т.В. Технології практичної психології щодо подолання професійного вигорання майбутніх фахівців системи «людина-людина». Практична психологія в системі вищої освіти: теорія, результати досліджень, технології: колективна монографія / за заг. ред. проф. Н.І. Пов'якель. К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. С. 313-324.

18. Кісіль З.В. Професійна деформація працівників внутрішніх справ України: історіографія та феноменологія // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, 2014. № 2. С. 33-44.

19. Ковальчишина С.В. Особливості розвитку професійної самосвідомості практичного психолога у системі післядипломної освіти: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2012. 352 с.

20. Ковальчишина С.В. Теоретико-методологічний підхід до питання феномену професійної деструкції правоохоронців. Кадровий вісник. 2012. № 1 (3). С. 60–72.

21. Ковальчук В.І. Детермінанти професійного вигорання тренерів. Фізична культура, спорт та здоров'я нації. 2014. Вип. 18, т. 1. С. 384-388.

22. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.

23. Корень Т. О. Тренінг як засіб психологічного супроводу професійного розвитку майбутнього психолога. Сучасні напрями психологізації професійної підготовки фахівців: монографія : у 4 т. / за заг. ред. В.Й. Бочелюка. Запоріжжя : КПУ, 2010. Т.1. С. 245-251.

24. Лефтеров В.О., Тимченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ. Донецьк: ДІВС МВС України,

2002. 324 с. 4. Медведєв В.С. Психологічні якості працівників ОВС як чинники протидії професійної деформації / Професійне становлення особистості: Матеріали ГАБІТУС 118 Випуск 41. 2022 Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2013. Одеса: ОДУВС, С. 41–42. 5

25. Міщенко М.С. Вплив індивідуально-психологічних особливостей особистості майбутнього психолога на розвиток синдрому емоційного вигорання. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2017. Випуск 2. Том 2. С. 48–60.

26. Моцонелідзе І.О. Диференціація понять «емоційне вигорання» та «професійна деформація» в діяльності працівників органів внутрішніх справ. Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. 2010. Вип. 8. С. 736-745.

27. Панок В.Г. Психологічна служба: науково-методичний посібник для студентів і викладачів. Кам'янець-Подольський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. 488 с.

28. Пророк Н.В. Психологічні особливості особистісно-професійного саморозвитку практичного психолога. Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. 2011. Вип. 14. С. 655-665.

29. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. К. : Марич, 2009. 232 с.

30. Хайрулін О.М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців:[монографія] / за наук. ред. А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.

31. Чемодурова Ю.М. Особливості професійного розвитку практичних психологів у системі післядипломної освіти. Педагогічні науки та освіта:збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Вип. XIII. Запоріжжя: Акцент Інвест-Трейд, 2014. 236 с. С. 204-211.

32. Чемодурова Ю.М. Проблема визначення та формування професійно важливих особистісних якостей практичного психолога. Науковий часопис НПУ

ім. М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: зб. наук. праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. №25. С. 233- 239.

33. Чемодурова Ю.М. Роль психологічного захисту у виникненні та розвитку професійних деформацій практичних психологів. Технології розвитку інтелекту. Відкритий електронний журнал лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології ім. Г.С. Костюка. Том 1, №9 (2015). URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop

34. Шевченко Н.Ф. Дослідження становлення професійної свідомості майбутніх практичних психологів у процесі фахової підготовки. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки». 2015. №3. С.117-122.

35. Шевченко Н.Ф. Особливості трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації. Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 50. Х.: ХНПУ, 2015. С. 346-354.

36. Davidson J.N. Introduction: A Critical Perspective on Burnout. In B. Farber (Ed.). *Stress and Burnout in the Human Service Professions*, 2004. P. 1–22. 8. Freudenberger, H. Staff Burnout. *Journal of Social Issues*, 1974. № 30, P. 159–165.

37. Frith G.H., Mims A. Burnout among special education paraprofessionals // *Teaching Exceptional Children*, 1985. № 1 (3). P. 225–227.

38. Maslach, C., Schaufeli, W.B. Historical and conceptual development of burnout. In W. B. Schaufeli, C. Maslach, & T. Marek (Eds.). // *Professional burnout: Recent developments in theory and research*, 1993. P. 1–16.

39. Polyakova O.B. Category and structure of professional deformations // *National Psychological Journal*, 2014. № 1(13). P. 57–64.

40. Stagner R. Aging in industry // In J. Birren K. *Handbook of the psychology of aging*. New York: Van Nostrand Reinhold, 2005. P. 747–817.

41. Ternovsky L.N. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology // *European Neuropsychopharmacology*. Elsevier, Amsterdam, 1995. 5 (№ 3). P. 363–364.

42. Tappan W.P. *Crime, Justice and Correctiveness* / New York: Mc Yraw

Hill, 2008. 468 p. P. 115–130. 17. Xiang Y.T. Singapore Med J., 2018. № 59 (4), P. 170–171.